

Анвар ШУКУРОВ

**«ЎЗБЕК» АТАМАСИНИНГ
КЕЛИБ ЧИҚИШИ
ҲАҚИДА**

"Насаф" нашриёти
2010

"...Бурунги асрларда Туркистон ва турклар воқеоти ва аҳволи ҳақида туркий, форсий ва арабий тилларда неча китоблар ёзилгандурки, у китоблардан рус ва бошқа овруйилар истифода этган ва этмакдагурлар. Лекин у мухталиф (турли-туман) тилларда ёзилган. Тарихий асарлардан биз туркистонийлар истифода этуб, янги муҳокама ва тадқиқот ила ўз шевамизда мунтазам бир асар вужудга келтирганимиз йўқ," – деганди М.Бехбудий, куюниб.

Мустақилликдан кейин М.Бехбудий айтган даврлар этиб келди. Муаллиф илмий унвонларга даъвогарлик қилмаган ҳолда, Ватанимиз, Марказий Осиё, Эрон, Озарбойжон, Туркия, Яқин Шарқ, Европа тарихида ҳозирда мавжуд қарашларни бошқача талқин этишга чақиради.

Масъул муҳаррир:

Х.Р.Раҳимов – Низомий
номидаги ТДПУ профессори.

Тақризчилар:

И.Йўлдошев – филология
фанлари доктори
С.Тўраев – тарих фанлари номзоди
Ш.Чўлпиев – тарих фанлари номзоди

ISBN 978-9943-12-012-9

© А.Шукуров,

© "Насаф" нашриёти, 2010 йил.

I. Сузбоши урнига

Муҳтарам Президентимиз томонидан ёшларимизга берилаётган эътибор ва 2010 йилнинг "Баркамол авлод" йили деб эълон қилиниши муносабати билан, ёшларимиз янада билимли, ўзга таъсирларга берилмайдиган, мулоҳазали, тафаккурли инсонлар бўлиб етишишларини ният қилиб, Ватан ва унда минг йиллардан буён яшаб келаётган халқлар тарихини, адабиётини, динини, тилини, бутун дунё мамлакатлари географияси, адабиётини, дунёга танилган олимлар, сиёсатчилар, ёзувчилар, шоирлар, ихтирочилар, таниқли санъат усталарини жамлаган ҳолда алоҳида «Маърифат» компьютер дастури тайёрлашни ният қилдим. Олти ой мобайнида ўзимизнинг расмий нуқтаи-назаримизни баён қиладиган Ўзбекистон энциклопедияси, Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Ўзбек топонимлари, Ўзбек исмларига бағишланган китобларни синчиклаб ўрганишга тўғри келди ва ҳали Ватанимиз тарихи, ўзбек тили бўйича катта кашфиётлар олдимизда турганлигини ҳис қилгандай бўлдим.

Зиёли киши билимсизга муҳтож бўлмайди, бошига бахт қуши қўнганда эсанкирмайди, ксенофобия(ҳар доим қўрқиб юриш) касалига чалинмайди. Сабр-тоқат ва келажакка ишонч туйғусини ўзида шакллантиради.

Етмиш йиллик совет — даҳрийлик замонида зўравон давлат аппарати Марказий Осиё тарихини сохталаштириш орқали, Чор Россияси бошлаган туб халқларга беписанд қараш сиёсатини давом эттирганлигига истиклолдан кейинги давр гувоҳлик бери.

Биргина Амир Темур сиймосига бўлган дунёқарашнинг ўзгариши, унинг Марказий Осиё халқлари учун қилган улкан бунёдкорлик ишларининг тан олиншининг ўзиёқ, ҳар бир ўзбекнинг қалбига ғурур ва ифтихор бахш этади.

Истиклолдан кейин қадимги асл тарихимизни тиклаш бўйича хайрли ишлар бошлаб юборилди. Ҳали қанчадан-қанча ўрта асрларда ёзилган ўз тарихчи олимларимизнинг китоблари қайта нашр қилиниши керак. Милоддан олдинги ва кейинги Хитой, Европа ва Яқин шарқ олимлари, сайёҳла

рининг китоблари замонавий тилга таржима қилиниб, юртимиз, миллатимиз тарихини янада бойитиши зарур бўлади.

Чунки, бизнинг қадриятларимиз ёлгон сўзни қоралайди ҳамда бу илатларга қарши курашиб, рост сўзни юзага чиқариш учун, ҳатто бошқа дин ва тилдаги мамлакатларга-да боришга, улардан ўрганишга, тафаккур қилиб, уларнинг ижобий ютуқларидан ўзига мақбулини танлашга рухсат этади, келажак авлодни хатоларни қайтармасликка, ёмон таъсирлардан муҳофаза қилишга даъват этади.

II. Энг қадимги халқ?

Марказий Осиё халқлари ҳақида фақат чор Россияси тарихчиларигина ёзганлари йўқ. Уларнинг сохталаштириш даври эса Оллоҳга шукрким ўтди. Энди қадимги чет элик олимларнинг фикрларини ўзимиз мустақил таҳлил қилсак бўлади.

Аммо, ҳар қандай тарихий фактни ўрганишдан олдин туркий халқларнинг ўзига хос бир жиҳатини ёддан чиқармаслик керак. Бу

сифат ғарб мамлакатларида консерватизм дей-
илади. Яъни, анъана ва удумларга содиқлик.
Дунёда камдан-кам миллатлар ўзларининг
оталарининг исмини ҳурматлаб, уни ўз мил-
латининг номига қўйганлар. Мана шулардан
бири туркийлардир. Улар Турк оталарини
унутмасдан, ўз миллатлари номига қўйишиб
келишарди. Аммо, 20-асрда Қизил империя
Марказий Осиёдаги туркий халқларни бир-
биридан ажратиб, уларнинг номларини уну-
тишлари учун янги-янги миллатларни ўйлаб
топдилар. Кечагина ўзларини туркий ҳисоб-
лаган аҳолининг бир қисми қозоқ, қирғиз,
қорақалпоқ, ўзбек, туркманга бўлиниб кетди.

Қизил империя ўз мақсадига эришдими?
Яъни халқлар ўз урф-одатлари, анъанала-
ридан воз кечдими? Менинг изланишларим
шундай хулосага олиб келдики, Марказий
Осиёда Қизил империяга ўхшаган зўровон-
лар томонидан бундан минг йиллар олдин
ҳам, халқни хотирасидан айиришга бўлган
уринишларни қилиб кўрган эканлар. Лекин,
халқнинг анъаналарга содиқлиги бир
мўъжизавий ҳолатлар туфайли сақланиб
қолаверар экан.

Мисол учун бундан икки минг йил аввал яшаган юнон олими Диодор биз ҳақимизда бундай дейди:

«Энг бошида скифлар (Дашти қипчоқдаги туркий қабилаларни Геродот бундан 2500 йил аввал шундай дея бутун дунёга танитди – А.Ш.) қудратларидек атоқли эдилар: Улар Парфия, Бақтрия давлатларини, аёллари эса амазоналар подшолигини тузишган. Скифлар ҳамиша энг қадимий халқ ҳисобланган, қадимийликда улар мисрликлар-ла беллашадилар» (Диодор «Тарих кутубхонаси» II, 43-44).

Бақтрия давлати деб юнонлар Кушон империясининг пойтахти Балх шаҳрини назарда тутганлар. Ўзларининг тилида бу сўз «Бақтрлар Ватани» маъносини беради.

Марказий Осиё халқлари тилидаги Балх сўзи нимани англатади?

Ўзбекистон топонимлари китобида бундай дейилади:

Балхи — туркийларнинг кенагас, қутчи, сарой қабилалари, туркманларнинг эрсари қабиласи таркибида *балхи* (балқи) уруғи қайд қилинган. Балх шаҳри Кушон импе-

риясининг пойтахти бўлган). Кўриб турганингиздек, Балх топоними туркий сўз экан.

Кушон империяси ҳақида маълумот берсак ҳам, фойдадан холи бўлмасди, менимча:

Кушон подшолиги — ўзбек давлатчилиги тизимидаги қадимий давлат... «Кушон» атамаси ё сулола ёки қабилага ("Кушон" сўзи арабча ёзувдан олинган бўлса, "Кунхон" сўзи унга жуда ўхшаш — А.Ш.) тегишли бўлиб, у илк бор милоддан аввалги 1-аср охири — милодий 1-аср бошида ҳукмронлик қилган подшоҳ «Герай» (таржима русчадан келган — А.Ш.) — зарб қилдирган тангаларда қўлланган...

Туркий консерватизмнинг яққол намунаси, қадимда Хитойга тобе бўлиб турган туркий хон Ишпаранинг Хитой императорига ёзган мактуби бўлса керак:

"Ўғлимни саройингизга юбораяпман. У сизга ҳар йили келиб чиқиши самовий бўлган отлар тақдим этajak. Эрта-ю кеч амрингизга тайёрман. Аммо кийимимизнинг олдини очишга, ўрилган сочларимизни ёзишга, тилимизни ўзгартиришга ва сизнинг қонунларингизни қабул этишга келсак, бизнинг урф-одатларимиз жуда қадимий бўлга-

ни туфайли уларни бузишга жасоратим етмайди. Бутун мамлакатимизнинг қалби бирдир" (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т-2008 "Истиклол" нашриёти 143-бет).

Эътибор берсангиз, Ишпарахон Хитой императорига тобе бўлишига қарамасдан, "биз сиздан қадимий халқмиз, ўзингизни ҳаққингизни олинг-у, бизни ўз ҳолимизга қўйинг" деган ишорани қилмоқда.

Темур бобо бошқа миллатларнинг шоҳларига, султон ва қиролларига ҳам "ўғлим" дея мурожаат қилади. У кишининг ўзларини бундай тутишларини, мен ўша пайтдаги соҳибқиронларга хос, бошқаларга ўз устунлигини кўрсатиш услуби, манманлик, ҳатто кибрга йўйгандим.

Аммо, унинг набираси ҳукмдор ва дунёга машҳур олим М.Улуғбекнинг "Тўрт улус тарихи" номли асаридаги бир жумлани ўқиб, фикримни ўзгартиришга мажбур бўлдим.

Унда айтилишича Нуҳ алайҳиссаломнинг тўфондан тирик қолган уч фарзандининг энг тўнғичи Ёфас (М.Улуғбек "Тўрт улус тарихи" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 34-бет), кейингилари Сом ва Ҳом бўлган экан.

Демак, катта аканинг болалари доим катта бўлиб қолганларидек Амир Темур бобомиз, рост сўзни афзал билиб, "биз миллатларнинг энг қадими" деганларида мана шу фикрни назарда тутган эканлар.

III. «Ўзбек» атамаси қачон пайдо бўлган?

Ўзбекистон энциклопедиясида бу ҳақда шундай дейилади:

"... Ўз ўрнида айтиб ўтиш лозимки, ўзбек этнонимининг келиб чиқиши бўйича фанда яқдил фикр мавжуд эмас. Айрим муаллифлар (*Г.Вамбери, Г.Ховорс, М.П. Пельо*) Дашти Қипчоқда кўчиб юрган туркмўғул қабилаларининг бир қисми ўзларини эркин тутганликлари сабабли «ўзбек», яъни «ўз-ўзига бек» деб атаган десалар, бошқалар (*П.П.Иванов, А.Ю.Якубовский, Хилда Хукхэм*) «ўзбек» этнонимини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (14-а.) номи б-н боғлайди, бошқаяна бир гуруҳ олимлар эса (*В.В. Григорьев, А.А. Семёнов ва Б. Аҳмедовлар*) ўзбек номи Оқ Ўрда (Дашти Қипчоқнинг шарқий қис-

ми)да кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларига тааллуқли бўлган деган фикрни билдирдилар (*Ағҳамжон Аширов, Асрор Қаюмов*).

Б.Аҳмедовдан бошқа барча олимлар чет элликлар. Чет элик олимларга қилган саъй-ҳаракатлари учун миннатдорчилик билдирган ҳолда, энди ўзимиз ҳам шу масалага ечим излаб кўрсак.

Агар, мендан биронта рус келиб Иван ҳақида, немис Ҳайнрих ҳақида, англиялик Вальтер сўзининг келиб чиқиши ҳақида сўраса, минг мартаба зўр олим бўлган тақдирда ҳам, инглиз ёки немисга ёки русга "ундоқ-бундоқ" деб ўргата олишга журъат этмаган бўлардим.

Ўзбекнинг исми келиб чиқишини баён қилаётган одам, аввало бу ишга меҳр билан ёндошиши, холис ва беғараз бўлиши, халқнинг анъаналарини, менталитетини, характерини жуда чуқур ўрганиши, унинг тилини жуда яхши билиши лозим. Шунда сўз ҳам яшириб ётган ўз сеҳрини очар?

Диодор ўзининг "Тарих кутубхонаси" номи асари II китоби 2-бобида, биз туркийларнинг жаҳонгир бобомиз ҳақида гапиради:

"Энди Ҳиндистон чегараларида яшовчи скифлар ҳақида гаплашайлик. Бошланишида улар унча катта бўлмаган маконда яшганлар, бироқ кейинчалик ўзларининг қўрқмас ва жасурликларига таяниб, жуда шуҳратли ва жанговар халққа айландилар. Энг аввалги скифлар Аракс (Озарбойжон – А.Ш.) бўйларидаги ерларда яшаб, унчалик кўп бўлмаганлар... аммо уларнинг шоҳларидан бири тоғли жойлардан Кавказгача, текисликда эса Мэотия қўлигача (Азов денгизи), Танаидгача (Дон дарёси) бўлган ерларни эгаллаган. Ундан сўнг скифлар Фракия... Мисрда эса Нилгача... Шарқ океанигача... Каспий ва Мэотия қўлигача етиб борганлар. Баъзи бир атоқли шоҳларнинг отлари скифларнинг турли шахобчалари — саклар, массагетлар, аримасплар ва ҳ.з.ларга ном бўлиб ўтган" "Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида Тошкент. "YURIST-MEDIA MARKAZI" -2008 йил, 60-бет).

Хўш, ким экан деярли бутун дунёни олган қадимги туркий жаҳонгир? Ким эканки ўша бобо, унинг номини халқ ўз шахобчаларига ном қилиб олган бўлса?

Совет Ҳукумати даврида яратилган юртимиз тарихига оид манбалардан бундай жаҳонгирни қидириш амримаҳол. Келтирилган фактлар ҳам ўша пайтда илмий ёндашувдан йироқ, афсона, эртақ сифатида қабул қилинади.

Илм-фан, тарихни сохталаштириш вақтинча эканлигини совет олимлари билмасдилар, гўё. Шунинг учун улар тарихни бузиб кўрсатиш орқали "буюк кашфиётлар" қилдилар.

Аслида эса Диодорнинг икки минг йил аввал айтган гапларини тасдиқловчи тарихий манбалар бундан бир неча юз йил (балким минг йил) олдин ёзиб қўйилган экан.

Бунга жавоб М.Улуғбекнинг "Тўрт улус тарихи" асарида ҳам, Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" асарида ҳам бор. Бу жаҳонгирнинг исми Ўғизхон.

Уларнинг таъкидлашича айнан Ўғизхон қадимда Хитойни ҳам, Ҳиндистонни ҳам, Эрон, Шом, Мисрни ҳам, Рус денгизигача ерларини ҳам жанг қилиб, ўзига тобе қилган. Улуғбек Ўғизхон ҳақида бундай дейди, "...турк маликлари орасида мисли жамшед

эди. Ажам маликлари орасида ҳам" (М.У-луғбек "Тўрт улус тарихи" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 50-бет).

Энди, Ўғузхон ҳақида Абулғозининг мана бу сўзларига эътибор беринг:

"...(Ўғизхон) Йигит бўлгандин сўнг урус ва улоқ ва мачар (мажар) ва бошқурд эллари ёғи эрдилар. Қипчоққа кўп эл ва навқар бериб, ул ёққа Тин ва Атил (Итил) сувининг ёқасина юборди. Тин ва Атил иккиси ҳам улуғ сувларнинг оти турур. Уч юз йил Қипчоқ ул ерларда подшоҳлиқ қилиб ўлтурди. Барча қипчоқ эли анинг наслиндин турурлар (Абулғозий "Шажараи турк" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил, 22-бет)".

Ҳозирги замондаги кўп олимлар қипчоқларнинг Дашти қипчоқда пайдо бўлишини турлича тушунтирадилар.

Улар, милоддан олдин яшаган европалик Диодор билан ундан 1500-1700 йил кейин яшаган М.Улуғбек ва Абулғозийнинг фикрларини чуқурроқ таҳлил қилганларида, фикрлари ўзгарармиди.

Албатта, навбатдаги савол Ўғузхон қачон яшаган? Яна Абулғозига мурожаат қиламиз:

"Ўғузхоннинг замонида Чингизхон замонида Тин ва Атил ва Ёйиқ, бу уч сувнинг ёқасида қипчоқдин ўзга эл йўқ эрди. Тўрт минг йилгача ул ерларда ўлтурдилар. Анинг учун ул ерларни Дашти Қипчоқ дерлар (Абулғозий "Шажараи турк" Т. "Чўлпон" нашриёти - 1994 йил, 22-бет)".

Агар Абулғозий Баҳодирхоннинг ўзи 1603-1663-йилларда яшаганини эътиборга олсак, яна тўрт юз йил қўшамиз, демак Ўғизхон бундан тўрт минг тўрт юз йил аввал яшаган бўлиб чиқмоқда.

Абулғозийнинг бу гапларини тасдиқлаш учун Геродотнинг бундан 2500 йил олдин массагетларнинг маликаси Тўмарис (Тумор) ҳақидаги ҳикоясини келтириб ўтиш жоиз. Ўшанда бу жасур момомиз Эрон шоҳи Кир (Кирёвуш)ни енгиб, унинг бошини қон билан тўлдирилган мешга солгани айтилади. Тарихчи ва филолог М.Маҳмудов массагетлар сўзини юнон тилидан таржима қилиб «масса» — катта, «гет» - «гут» -ўғуз, катта ўғизлар маъносини бераркан (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т."Истиқлол" нашриёти - 2008 88-бет) деган хулосага келган ва бу фикрга мен ҳам қўшиламан.

Шуни ҳам айтиш жоизки, ўғизни — гутга айланиб кетиши туркий сўзлар қисқаруvidан пайдо бўлган кўринади. Чунки, Онгутлар — ўн ўғизлар эканлиги юқорида зикр этилган "Турон қавмлари" кичик энциклопедик луғатнинг 103-бетида қайд этилган.

Абулғозий бу муддатни қандай ҳисоблади деган савол келиб чиқиши табиий. Ислом олимлари, хусусан Абу Райҳон Беруний ва унинг шогирдлари ҳисобига кўра, Нуҳ алайҳиссалом давридаги тўфон, ҳижрат (эрамизнинг 622 йили)гача 3725 йил деб олинган (М.Улуғбек "Тўрт улус тарихи" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 30-бет).

Абулғозий ҳижратнинг мингинчи йили ва ундан кейин яшаган. Яъни, Беруний ҳисобига 1000 йилни қўшсак, 1622 йилда тўфон бўлганига 4725 йил тўлади. Чингизхон Абулғозийдан 400 йил аввал яшаган. Демак, Абулғозий 300 йилни Нуҳ алайҳиссаломдан Ўғузхонгача бўлган даврга ажратади. Булар 1.Ёфас; 2.Турк; 3.Тўтак; 4.Аблачахон; 5. Диббоқўйхон; 6.Куюкхон; 7.Аланчахон; 8.Мўғулхон; 9. Қорахон; 10.Ўғизхон.

Ҳар бир ота-бола оралиғи 30 йил эканлигини инобатга олсак, йил ҳисоби ҳақиқатга жуда яқин айтилмоқда. Бундан ташқари Абулғозий Ўғизхон билан Чингизхон ўртасидаги 450 йилдаги оталарнинг отини билмаганлигини айтиди (Абулғозий "Шажараи турк" Т. "Чўлпон" нашриёти-1994 йил, 22-бет)". Абулғози ўз аса-рида шундай деганини яхшилаб таҳлил қилинса, у 450 йил эмас бундан деярли 6 баравар — 2800 йиллик муддатга адашаётганини кўрамыз.

Агар, Абулғозийнинг бу гаплари ишончсиз десак, унда етти ёт бегона Геродотнинг фикрларига эътибор берайлик.

"Улар(қипчоқ)ларнинг ҳисобича, Таргитай шоҳлиги замонидан Доронинг бостириб кириши даври ораси роппа-роса 1000 йилни ташкил этармиш" ("Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида Т."YURIST-MEDIA MARKAZI" -2008 йил, 8-бет).

Геродот Абулғозийдан 2100 йил олдин яшаган. Бундан чиқадики, агар Геродотнинг маълумотини асос учун қабул қилсак, қипчоқларнинг Дашти қипчоққа келганларига Абулғозий даврида 3000-3500 йиллар бўлган ҳисобланади.

Абулғозийнинг фикрларини ўрганишда давом этамиз. Шу борада, Абулғозидаги оталар саноғи М.Улуғбек саноғидан фарқ қилишини кузатиш мумкин. Абулғозида Ўғизхон 10-ота бўлиб ҳисобланади.

Мирзо Улуғбекда эса Ўғизхон 9-ота ҳисобланади: 1.Ёфас; 2.Турк; 3. Абулчахон; 4. Дибакқўйхон; 5.Куюкхон; 6. Алмужаннахон; 7. Мўғул; 8. Қорахон; 9. Ўғузхон.

Яъни, М.Улуғбекда Туркнинг ўғли Тўтак йўқ. М.Улуғбек Абулғозийдан икки аср олдин яшаган бўлса-да, уни билмаслиги қизиқ.

Абулғози саноғи қуйидагича:

1.Ёфас алайҳиссалом; 2.Турк; 3.Тўтак; 4. Аблачахон; 5.Дебакқўйхон; 6.Куюкхон; 7.Аланчахон; 8.Мўғулхон; 9.Қорахон; 10.Ўғизхон; 11.Ойхон; 12.Юлдузхон; 13.Манглайхон; 14.Тенгизхон; 15.Элхон; 16.Қаён; (450 йилдаги кишилар номаълум, шунинг учун яна 15та кишини қўшсак оталар сони 31 та бўлади) 32.Бартачина; 33.Қўймарал; 34.Бичин Қаён; 35.Тимач; 36.Кичи мерган; 37.Қужамбурал; 38.Бўкабандунхон; 39.Самсавчи; 40.Қалимачухон; 41.Темуртошхон;

42. Менгли хўжахон; 43. Аланқуванинг исми номаълум отаси; 44. Аланқува; 45. Бузанжирхон; 46. Буқажон; 47. Дугумнанхон; 48. Қайдухон; 49. Байсунқурхон; 50. Тумнахон; 51. Қабилхон; 52. Бартанхон; 53. Есугай Баҳодир; 54. Чингизхон.

Яъни, 10-ота Ўғизхон билан 54-ота Чингизхонгача 44 киши бор. Уларни 30 (йил)га кўпайтирсак 1320 йил бўлади, унда Ўғизхон милоддан олдинги II асрда яшаган бўлиб чиқади. Александр Мақдунли милоддан олдинги 3 асрда Ўрта Осиёга келган. Ундан сўнг, бир аср мобайнида биронта туркий ҳоқон Хитой, Ҳиндистон, Рус ерлари, Эрон, Шом, Мисргача борганида албатта, тарихда қайд этилган Птоломейлар ёки Рим империяси билан тўқнашган бўларди.

М.Улуғбек ва Абулғозий рўйхатидаги чалкашликни битта фикр билан тушунтириш мумкин. Тарихни нафақат советлар, балки М.Улуғбекдан 200 олдин яшаган чингизийлар (ёки уларнинг саройидаги тарихчилари) ҳам сохталаштирган кўринишади.

Шунинг учун Абулғозийнинг Ёфас алайҳиссаломдан Ўғизхонгача бўлган оталар сано-

ғидан Мўғулни олиб ташласак, мантиқан тўғри бўларди, чунки, унинг ўзи "Ҳеч нимарсанинг мартабаси тўққуздин юқори бўлмас, ниҳояти тўққуз турур" (Абулғозий "Тўрт улус тарихи" Т."Чўлпон" нашриёти -1992 йил, 12-бет) деб бежизга айтмайди. Агар Мўғул ота милодий 1000 йилларда яшаганда ҳам М.Кошғарийнинг рўйхатига кириши керак эди.

Фараз қилинг, Абулғозий Чингизхонгача бўлган оталар сони 54тасини тўлиқ санади. Унда Ёфасдан Ўғизхонгача бўлган тўққиз отани олиб ташлаймиз. Шунда Абулғозий шажарасида, Мўғулхондан Чингизхонгача 45 ота қолади. Унда Мўғул ота айнан милоддан олдинги 2-асрда, яъни Ўғизхондан кейин 2700 йил ўтгач, нафақат Ўғизхондан, балки Александр Мақдунли юртимизга келганидан кейин 2-аср ўтгач Мўғулхон туғилган бўлиб чиқади.

"Турон қавмлари" кичик энциклопедик лугатда келтирилишича, "Мўғул қабиласи 12-аср бошларида кичик қабила бўлиб, тарих сахнасига чиққан, асрнинг ўрталарида татар қабилалари томонидан босиб олинган ... Чингизхон тарих сахнасига чиққанидан бошлаб, мўғул қа-

билалари бирлашиб, мўғул миллатини келтириб чиқарди" (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т."Истиқлол"нашриёти -2008 93-94-бетлар).

Агар шундай бўлса, чингизийлар маҳаллий аҳолига Чингизхонни яқинроқ кўрса-тиш мақсадида, тарихни сохталаштириб, фақат бир кишини иложи борича Турк отага яқинлаштиришлари мумкин. У ҳам бўлса юқорида айтганимиз Мўғул ота.

Энди юнон олими Диодор фикрининг иккинчи қисмига эътиборингизни тортмоқчи эдим:

"Баъзи бир атоқли шоҳларнинг отлари скифларнинг турли шаҳобчалари — саклар, массагетлар, аримасплар ва ҳ.з.ларга ном бўлиб ўтган". Ўхшаш фикр Маҳмуд Кошғарийда ҳам бундан минг йил аввалги "Девони луғотит турк асариди" тасдиқланади ("Ўзбекистон ССР Фанлар академияси" нашриёти Т-1960 йил, 31-бет).

Хўш Ўғизхон исми билан қандай шаҳобчалар аталган? Ўша пайтларда аталган шаҳобчалар ҳозирги пайтда бутун бошли миллатлар бўлиб кетибди. Ҳар ҳолда 3000-4000 йил катта муддат.

Бу масалага киришишдан олдин, қадимги юнон олимлари юртимиз тарихига оид маълумотларда жуда кўп ишлатган сўзлари Окс; Оксиарт; Оксиана, Оксиан кўли, оксиёнлар, оксиадранклар, Окс Искандарияси, Трансоксиана сўзлари ўзаги Окс сўзи нимани англашишини билиб олсак яхши бўларди.

ОКС, Оксус — *Амударёнинг* юнон, латин ва ўрта асрлардаги Европа манбаларида тилга олинган номи. Баъзи олимлар (В. В. Бартольд, Б. Фофуров) О.ни сув худоси Вахшнинг (Вахш — Охшо) номи десалар, бошқа олимлар (С. П. Толстов, Я. Ф. Фуломов, Ҳ. Ҳасанов) қад. туркий *Ўкуз* — «дарё» сўзининг фонетик варианты деб ҳисоблайдилар (М.Кошгарийда *ЭЭркўз* — эрима сув)..

Айтмоқчи, агар греклар бу дарёнинг номи(Окс)ни шундай атамаганларида бу дарёнинг номи ўша пайтдаги *Ўғиз* номи билан аталганини, балким билмасдик. Дарёлар номини йўлбошчилар номи билан аташ туркийларга хос эди. Олтойда *Ўрхон* (бизнинг тилимизда бу сўз *Урхун-Енисей* битигидан *Урхун* бўлиб юрибди) дарёси бор, худди шундай *Сурхондарё* ҳам *Ўғизхоннинг* на-

бираси шарафига қўйилгани мантиқан тўғри, асосан туркманлар яшайдиган Бухоро вилояти Қоракўл туманида ҳам **Сурхи** номли қудуқ бор. Россиядаги Атилла (Итил дарёси)ни эсланг.

Демак, Искандар Мақдунли юртимизга келган даврда ўғизлар бу ерда яшаганлар.

Массагетларнинг ўғиз эканлигини, улар Искандар Мақдунлидан анча олдин яшаганлигини Геродот ҳам тасдиқлаганини юқорида келтирдик.

Академик В.Бартольд ҳам Туркменистондаги ўғизлар таркибидаги солурларнинг Хитойдаги салорлар (Абулғозий маълумотида кўра Ўғизхоннинг набираси, ўғли Тенгизнинг фарзанди) билан ўзаро боғлиқлигини исботлаган экан (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т. "Истиқлол" нашриёти -2008й, 115-бет).

Шунингдек, З.Зиётовнинг фикрича юнонлар эфталит деб атаган қавмлар ҳам ўғизлардан бўлган (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т."Истиқлол" нашриёти -2008й, 193-бет), шунингдек туркман сарилари таркибида хурсонли (Хуросонли ҳам Ўғизхоннинг набираси) уруғи қайд этилган (ўша жойда, 116-бет).

Ўғизлар А.Мақдунли даврида бу ерда мавжуд бўлганлигининг яна бир исботи: Искандарнинг қайнотаси Балх ҳоқими — Оксиартнинг исми айнан нимани англатади? Оксиартдаги, Окс — ўғиз, "арт" юнонлар учун аниқлаштирувчи сифатни билдирган, туркийда эса "Ўғиз" сўзининг қандайдир қўшимчаси борлигини кўришимиз мумкин.

Юнон ва рим олимларининг қўллаган сўзларига энди туркий ўзак орқали ўқинг: Окс (Ўғиз); Оксиарт (Ўғиз + хон ёки бошқа); Оксиана (Ўғизлар ватани), Оксиан кўли (Ўғизлар кўли — ҳозирги Орол денгизи), оксиёнлар (ўғизлар), Оксиана Искандарияси — Ўғизлар ватанидаги Искандария, Трансоксиана (Ўғизлар кўчиб келган жой).

Энди юқоридаги олимларнинг "ОКС"ни — "ЎКУЗ"-"ДАРЕ" ёки сув маъбуди "ОХШО" деб ўзакка солиб ўқиб кўрсак, мантиқдан узоқлашиб, уларнинг далили заифлигига гувоҳ бўламиз.

Оксиарт сўзидаги "арт" қўшимчаси; ўша давр шароити учун турли вариантларда бўлиши мумкин, масалан — Ўғиз + хон; Ўғиз + бўка; Ўғиз + бой; Ўғиз + ой; Ўғиз + берк; Ой + Ўғиз.

Оксиарт сўзи Ўғизхон деб таржима қилиниши эҳтимоли йироқ. Чунки, бу пайтда Балх Эрон Ахоманийлари тасарруфида бўлган ва Балх ҳукмдори Доронинг жуда яқин мулозими, Хон деб аталиши мумкин эмас эди. Шунинг учун Оксиартни – Ўғиз + ой; Ой + Ўғиз бўлганлиги ўша давр учун мос эди (Кушон подшоси Гиройни эсланг).

Бироқ, кейинчалик бошқа исмларнинг келиб чиқиши динамикасидан Оксиартни – Ўғиз + берк; Ўғиз + бўка ва Ўғиз + бойлардан бири бўлганлиги ҳақиқатга яқин. Чунки, хондан кейинги ўриндаги қўшимчалар туркийда "берк" – мустаҳкам, "бўка" – паҳлавон маъноларини берган, кейинчалик бу қўшимча сўзлардан "бек" сўзи келиб чиққан, "бой" сўзи эса ҳаммага аён.

Ўғиз сўзи бошқа миллатларга, қабила ва уруғларга ҳам берилганми? Бўлиши мумкин, қачонки Ўғиз сўзи туркий тил қисқаруви ёки бошқа халқлар томонидан турлича шаклларда ифода этилган бўлса.

Масалан, ўғузлар араб ва форс манбаларида "ғуз"лар ва "гуз"лар деб аталган эканлар.

9—11-асрларларда Орол ва Каспий денгизи бўйларидаги кўчманчи ва ярим ўтроқ қабилалар иттифоқи ҳам ғузлар дейилган; Янгикент Ўғизлар ябғуси қароргоҳи бўлган... 1040 й.дан сўнг *салжуқийлар* бош бўлган Ўғизлар Фарбий Осиё мамлакатларини босиб олганлар. **11—13-а.ларда Ўғузлар этноними Ўрта Осиё ва Эронда туркман, Яқин Шарқда эса турк этноними билан алмашган. Ўғузлар туркман, озарбайжон, турк ҳамда гагауз ва қорақалпоқлар этногенезида муҳим роль ўйнаган. Ўғузларнинг эпик асарлари («Китоби дадам Қўрқут», «Ўғузнама») сақланиб қолган (Ўзбекистон Миллий энциклопедиясидан).**

Нега энди ўғизлар ўз номларини Ўрта Осиё ва Эронда туркман, Яқин Шарқда турк номига алмаштирган экан?

Менимча, форс ва арабларнинг "ўғиз" сўзини "ғуз" ва "гуз"га айлантириб юборишлари, ўғизларнинг ориятига теккан шекилли. Энди форсийлар ва арабларнинг ўғузларни "гуз" ёки "ғуз" демасдан уларни катта оталари исми Турқдан келиб чиқувчи — туркман ва турк аташларига сабаб, 13 аср-

дан бошлаб то 20 аср бошига қадар бу ҳудудда туркийлар (Эронда элхонийлар, Сафавийларнинг асосий таянчи — қизилбошлар, кейинчалик қожорларнинг ҳукмронлиги, Яқин Шарқ эса Усмонли Турклар назоратига тушиб) мавқеининг ошиб кетиши сабаб бўлгандир, балким.

Ўғиз сўзининг турли жойларда турлича қисқарувини балким “қирғиз” сўзида ҳам кузатишимиз мумкин. Биринчидан, Абулғозийнинг айтишича, Ўғизхоннинг Қирғиз исми набираси бўлган. Иккинчидан қирғиз сўзи — “қирқ ўғиз” ҳам бўлиши мумкин. Чунки, Ўғизхон умри охирида Иссиққўлни ўзига макон қилиб танлаган.

Ўғизхоннинг набиралари ичида бизни эътиборимизни тортадиган яна шундай исмлар бор: “Хуросонли, Сурқий, бу вақтда ани Сурхий дейтирурлар, Қирғиз. (Абулғозий “Шажараи турк” Т. “Чўлпон” нашриёти -1994 йил, 26-бет).

“Сурхи” номида — туркманларнинг уруғи қайд этилган. Республикамиз жанубидаги Сурхондарё вилояти ҳам айнан Ўғизхоннинг набираси СУРХОН сўзидан келиб чиқ-

қан бўлса кераклигини юқорида айтдик. Нега деганда ўша пайтларда халқнинг сўз бойлиги ҳозиргидек бой бўлмаган. Масалан, Ўғизхоннинг отаси Қорахоннинг Ур исми укаси бўлган (М.Улуғбек "Тўрт улус тарихи" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 42-бет). Ур деган исм бор жойда, нега энди Сур деган исм бўлмасин?

Ўғизхоннинг Хуросонли исми набираси Хуросонда туғилгани учун шундай исм олганлиги туркий менталитетга хос удум.

Хўш "ўғиз" сўзи яна бошқа минтақаларда ҳам шакли ўзгарган тарзда учрайдими?

1. Торқлар, узлар, ғузлар — Марказий осийлик ўғузлар қабила уюшмасидан ажраб чиқиб, Волгабўйи ва Жанубий Русь даштларига бориб жойлашган кўчманчи туркий қабила. Русь йилномаларида торки (турқлар) деб юритилган ушбу қабила номи Византия манбаларида "уз" шаклида учрайди. Шунингдек, рус йилномаларида Т. «черные клобуки» («қора қалпоқлилар») тарзида ҳам тилга олинади.

2. Узлар — қадимий туркий қавм 7—8-асрларда Етгисув ва Сирдарёнинг ўрта оқ-

имларида яшаб, *Турк хоқонлиги* ва *Қарлуқлар давлати* таркибида бўлишган. Уларнинг бир қисми ғарбга силжиб, 8-асрнинг охирида Орол денгизининг жануби-шарқий ҳудудларига бориб ўрнашган ва *ўғузлар* тасарруфида бўлиб келган...

Узлар 11-а.нинг 30-й.ларида Днепр ва Дунай дарёлари оралиғига бориб жойлашган. Бу ҳудудни 1060 й. Русь князлари бирлашиб эгаллаганлар, натижада Узларнинг асосий қисми ғарбга — «Муқаддас Рим империяси» ерларига кўчган (юнон тарихчиларининг маълумотларига кўра, Узлар сони 600 минг кишига етган), кичик бир қисми эса, Кичик Осиёга, Усмонли туркларга қўшилиб сингиб кетган. Кейинчалик Узларнинг бир қисми яна ҳам ғарбга силжиб, Жанубий Русь чўллари орқали Ғарбий Европа (Юнонистон ва Венгрия)га ўтиб кетганлар. *Узларнинг кейинги авлодлари — гагаузлар ҳозир ҳам Молдавия, Руминия ва Венгрияда яшайди* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси).

Агар келтирилган маълумотларга синчковлик билан эътибор берилса, араблар ва

форслар ўғузларни — “ғузлар” ёки “гузлар” деб атаганлар, византияликлар эса “уз” деб атай бошлаган ва ниҳоят “узлар” деган уруф пайдо бўлади ва улар яна ўзларини “кўк ўғуз”(гагауз) деб атай бошлайдилар.

Иккинчи томондан туркий тиллар хусусияти ҳам сўзларнинг вақт ўтиши билан қисқаруви (ўзгариши)га олиб келади.

Исмлар ва уларнинг маънолари билан олиб борган изланишларим яна бир янгиликка дуч келишимга олиб келди. Масалан, маҳмадона сўзи, биз сунний мусулмонлар учун номақбул сўзга айланган экан. Маълум бўлишича, бу сўз аслида ижобий маъно касб этиб, айнан Муҳаммадона сўзининг қисқаргани экан.

Олимларнинг фикрича Муҳаммадали сўзи қисқариб — Мамадали, Муҳаммад сўзи Мамат, Муҳаммад Амин сўзлари Мадамин, Муҳаммад Сиддиқ сўзлари Мамасиддиқ бўлиб кетибди. Яна бошқа сўзлар ҳам вақт ўтиши билан қисқариб кетаркан. Масалан; Аҳмад Яссавий яшаган Ясса, аслида Сакса (юнонлардан қолган эсдалик,ҳойнаҳой) бўлган экан.

Ва ниҳоят, туркий тилда "ғу" аффикси йўқолиб кетишини М.Кошғарий ҳам ўз аса-рида айтиб ўтади. Масалан "борғу ер — борар жой", "турғу ер — турар жой", "от тушоғу бўлди — от тушовланадиган бўлди" ("Девону луғотит турк" Т-1960 йил 1-том 13-бет). "Саккиз ўн — саксон", "Тўққиз ўн — тўқсон" (юқоридаги манба 410-бет) сўзла-рида "из" сўзлари емирилиб кетганини ку-затамиз.

Худди шундай "Ўғиз" сўзи Марказий Осиё, Эрон, Ўрта Шарқ, Озарбойжонда "Ўз" бўлиб қисқарганини кузатишимиз мумкин.

Бунинг яққол мисоли Ўзбекистон энцик-лопедиясидаги мана бу маълумот:

"...Жалолиддин Мангуберди Бағдод ат-рофида 12 кун тургач, Озарбайжон томон кетади. Озарбайжон ва Аррон отабеги Ўз-бек ичкилик, маишатга берилиб, давлат иш-ларини ўз ҳолига ташлаб қўйган эди, дав-латни амалда унинг хотини Малика хотун бошқарарди. 1225 й. майида Жалолиддин Мангуберди Мароға шаҳрини жангсиз қўлга киритади. Дамашқ, Эрбил ҳокимлари у билан иттифоқ тузишга рози бўладилар.

Отабек Ўзбек Табризни ташлаб Ганжага, сўнг Алинжо қалъасига қочиб ўша ерда вафот этади...".

Эътибор бераяпсизми? Олтин Ўрда хони Ўзбекхон Султон Муҳаммад (тахм. 1282—1342) туғилишидан олтмиш йил аввал ҳам Озарбойжонда Ўзбек исми ҳоким мавжуд эди! (Ҳали бу ерларни Чингизхон авлодлари қўлга киритмаган ҳам эдилар). Бундан ташқари 11-асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Усома ибн Мунқизнинг "Китоб ал эътибор" (Ибрат китоби)да ёзилишча, унинг даврида ҳам Ўзбек исми Мавсил ҳокими бўлган (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т."Истиқлол" нашриёти -2008 189-бет).

Хўш, "Озарбойжон" атамасида Ўғиз сўзи бормикин? Туркий тилларда маълум муддат ўтгач сўзлар юқоридагидек қисқаришини назарга олсак, "Озар" сўзи "Ўғизлар" сўзининг қисқаргани бўлиб чиқади. Айнан ўғизларнинг турк ва туркман номини олишни истамаган қабила ва уруғлари — Ўғизлар — Ўғиззар, Ўззар — Ўзар, туркий исмлар анъанасидан келиб чиқиб Ўзар — Ўзар + бой- Ўзарбой + жон бўлган деган фикрдамиз.

Энди шу тахлитда Ўзбек сўзидаги "Ўз" ўзаги ҳам аввал Ўғиз бўлгани мантиқан тўғри. Демак, қадимги Ўғиз + берк, Ўғиз + бўка сўзларидан ЎЗБЕК сўзи келиб чиққан бўлади.

11-асрда Мовсилда ҳокимлик қилган, 13-аср бошида Озарбойжонда отабек (ҳоким)лик қилган "Ўзбек" сўзи ҳам айнан Ўғизбек сўзининг қисқаргани бўлиб чиқади.

Демак, тарихчилар П.П.Иванов, А.Ю.Якубовский, Хилда Хукхэмларнинг «ўзбек» этнонимини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (14-а.) номи билан боғлаши тарихий ҳақиқатдан йироқ бўлиб, ўз-ўзидан рад этилади.

Ҳозирги ўзбеклардаги уз (бошқа мамлакатларда ҳам бор), юз (кейинчалик унинг кўпайишидан минг уруғи пайдо бўлган менимча) уруғларини ҳам, қозоқлардаги жузларни ҳам Ўғизхонга тегишли деб қабул қилсак бўлади.

Чунки, Маҳмуд Кошғарий "Девону луғотит турк"да Румдан Хитойгача бўлган ҳудудда яшаётган туркий қавмларни (ҳозирги Россия, Қозоғистон, Ўзбекистоннинг шимоли бўйлаб) санайди. Шунда у ўғизлар беженек-

(печенег), қипчоқлардан кейин яшайди деб кўрсатади. Яъни, бу ерлар ҳозирги Қозоғистонга ҳудудига тўғри келади. Бу эса қозоқлардаги жузлар (катта, ўрта, кичик) ҳам ўғизлар маъносида эканидан далолатдир.

Хулоса шуки, туркий менталитет(анъаналарга содиқлик)дан келиб чиқиб, Турк отанинг доврқли набираси Ўғизхон исми ҳозирги пайтда Озарбойжон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон давлатлари, Қорақалпоғистон Республикаси, Афғонистондаги туркий қавмларнинг асосий қисми номларида мавжуд ва улар бу ерларда дунё яралганидан буён яшаб келмоқдалар.

Яна битта топонимда Ўғиз сўзининг Ўз бўлиб қисқарганини кузатиш мумкин. Бу ҳозирги Ўзган-Узгенд (Ўғизкент) шаҳри.

Ҳа, айтмоқчи. Юнон тарихчилари Ўғиз сўзини бутун дунёга Окс сифатида танитдилар. Буюк Британияда Оксфорд шаҳри бор. Уларнинг айнан ўғизлар бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Россиялик олим Мурад Аджи қадимги инглизларнинг қуйидаги сўзлари туркийдан ўтганлигини айтади:

"Молодой" - "Ёш" - "jung", "немедленно" - "кўққисдан" - "тап", "сытый" - "тўқ" - "ток", "прикреплять" - "тоқмоқ" - "так", "Одежда" - "мода" - тўн-(ton), "делать надрез" - "зарубка" - "қирқиш" - (kert - kerf), "греть" - шовқин - (tang tung et - tang).

Бундан ташқари, юқорида "уз"лар бўйича келтирилган маълумотда, юнон тарихчилари 1060 йилларда «Муқаддас Рим империяси» ерларига кўчган узлар сони 600 минг кишига етган, дейишган. Бу жуда катта миқдор. Оддий бир солиштириш, 1941 йил урушигача бўлган даврда Ўзбекистон аҳолиси 6 млн. киши атрофида бўлган экан, орадан 60 йил ўтиб, бу миқдор 4,5 бараварга ўсган.

Мабодо, Буюк Британияликлар Окс сўзининг келиб чикишини юнонлар орқали олганлигини тан олсалар, Оксфорд сўзи айнан ҳозирги Қирғизистондаги Ўзганнинг уйқош эмасмикан деган фикр туғилади.

Чунки, Оксфордни сўзма-сўз таржима қилсак тахминан "Оксларнинг қўлтиғи, кечуви" деб таржима қилинаркан.

IV. Юз ыллик жумбоқ өчими

Сарт сўзини 19-асрда фон Кауфман билан келган немис олимлари олиб келишган деган ғоя ҳам фанда мавжуд.

Аслида улар "ўғиз"-дея "сарт" сўзини яна ерли халққа нисбатан қўлламоқчи бўлганлар. Бировлар уни ҳақорат сўзга ҳам айлангириб юборишган. Аслида немис олимларининг нияти холис бўлган. Улар нега бизни сарт деб атайдилар? Бу сўз "ўғиз" сўзига алоқаси йўқдай кўринади. Аммо, яхшилаб ўйлаб кўрилса, 100-120 йиллик жумбоқ ечилгандай кўринади.

Немис тарихчиси Франц фон Шварц 19-аср охирида 15 йил мобайнида юртимизда яшайди, ҳамда 1900 йилда Фрайбургда "Туркистон — индо-герман халқларининг бешиги" номли асар ёзади.

Олим ўз асарида ерли халқни "сарт" дея унинг 2 хил маъноси борлигини айтади.

Биринчисида сарт — ўтроқлашган кўчманчини англатган.

Иккинчи маъноси жуда қадимги бўлиб, Птоломейда (А.Мақдунлининг ўғай укаси, тарихчи, Миср ҳокими) "сарартай", "тарартай", "ксатра" сўзларидан келиб чиққанлиги тахмин қилинади.

Шварцнинг ёзишича, улар шимолий Афғонистон, Хоразм, Қошғарияда яшашади ва уларнинг тили рус Туркистонида яшовчилар билан бир хил.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида сартнинг учинчи маъноси ҳам бор. Яъни, сарт — *ф.* < санск. sarthavaḥa — карвонбоши, савдогар.

Шварцнинг тадқиқотлари эса сарт сўзининг тўртинчи маъноси ҳам борлигини қидиришга ундайди.

Мен бу масалада қуйидагича, ўз нуқтаи назаримни баён қиламан: Кауфман билан келган немис олимлари милоддан олдин яшган **Курций Руф** Квинт (мил. 1—2-а.), **Страбон**(мил. ав. 64/63 — мил. 23/24 — юнон географи ва тарихчиси), **Плиний** (милодий 23-79 рим тарихчиси), **Птоломей** (А.Мақдунлининг ўғай укаси, тарихчи, Миср ҳокими), **Плутарх** (тахм. 46, — тахм. 127 — қад. юнон тарихчиси), **Арриан** Флавий (тахм. 95 — 175 й.лар ўртаси — Рим тарихчиси ва ёзувчиси) ва **Диодор** (Сицилиялик (мил.ав. тахм. 90—21 — юнон тарихчиси)нинг юртимиз тарихига оид асарларини ўрганишган, Александр Мақдунли ҳақида тарих ёзган юнон ва рим олимлари — "Оксиарт" сўзи исм бўлиб, у Окс

дарёси бўйида яшовчи қабила бошлиғи эканлигини ва йўлбошчисининг исми айрим шахобчаларига ном бўлиб ўтганлиги ҳақидаги Диодорнинг гапини унутмаганлар.

Аммо, немис олимлари бизни ўғизлар деб атамоқчи бўлишиб, қадимги грек манбаларидаги "Оксиарт"ни "Ак" "сарт" – Оқ сарт маъносини берса керак деб бизларни барчамизни "сартлар" деб атайдилар.

Чунки, улар келган пайтда ерли халқ истеъмолида юнон олимлари пайтидаги "Окс", "Оксиарт", "Оксиана" сўзлари йўқ эди. Немис олимлари ўз ниятларини аниқ, лўнда баён қилолмаган, тўғрироғи иккиланган бўлишлари керак.

Чор амалдорлари ва бошқалар "сарт" сўзини "илиб" олиб, ўзларича турли тахмин ва ҳақоратомуз тушунчаларни илгари сурадилар.

Шунинг учун бизнинг зиёлилар сарт сўзини ҳазм қилолмади, масалан М.Бехбудий 1915 йилда "Ойна" журналининг 22-23;25-26 – сонларида Туркистон халқини ўз номи билан атамоқ лозимлигини талаб қилиб «Сарт сўзи мажҳул(номаълум)дур» деган мақолани эълон қилдиради.

V. Ўғизхон қаерлик бўлган?

Миллий энциклопедиядаги мана бу жумла европада ўғизларнинг бу ерда яшаши бўйича 11-асрда бошқача талқин ҳам бўлганини кўрсатади: **Моварауннаҳр** — (араб. — дарёнинг нариги томони) — ўрта асрларда ислом мамлакатларида кенг тарқалган географик атама... 11-а.да Европа тарихшунослигида мазкур араб атамасининг лотинча таржимаси бўлмиш янги «Трансоксиана» ёки «Трансоксания» атамалари муомалага киритилган.

Трансоксиана — окс(ўғиз)ларнинг кўчиб келган жойи, маъносини беради ва бу сўз европага кўчган окс(ўғиз)ларга тааллуқли. Чунки, ўғизлар ватани бизнинг диёримиз ҳисобланади.

Хўш, Амударёнинг эски номи Ўғиз (Окс) бўлиб, дарё Ўғизхон шарафига қўйилганини юқорида айтдик. Нега Ўғизхон номига қўйилган? Балким, Ўғизхон шу ерлик бўлганидан шундайдир?

Келинг шу назарияни ҳам текшириб кўрайлик. Искандар Мақдунли аскарлари Амударёни Калиф кечувидан ўтишган ва

Александрия Оксиана шахрини қурганлар дейлади, балким Оксианани мустаҳкамлаганлар десак тўғрироқ бўлар. Ўша шаҳар қаерда?

Интернет саҳифаларида ҳозирда Россияда истиқомат қиладиган бир рус олимнинг Афғонистон шимолидаги милоддан аввал Искандар Мақдунли даврида мавжуд бўлган Окс Искандарияси — Ойхонтёпа (у "Ойхонтёпани" — "Аёлтёпа" деб атагани) шаҳри харобаларини бориб кўрганлиги ҳақидаги ахборот менинг диққатимни тортди.

Унинг "Ойхон" деганда "хон" сўзини "аёл" деб таржима қилиши менга ғайритабиий туюлди.

Чунки, қадимда хон сўзи жуда муқаддас сўз бўлган. Хонларнинг келиб чиқиши "самовий кучлар" таъсиридан деб ҳисобланган, масалан Ўғизхоннинг бир ёшида ўз исмини айтиши, Аланқуванинг самовий нурдан фарзанд кўриши шулар жумласидан. Ўлимга маҳкум этилган хон авлодларига нисбатан жазо ижро этилаётганда уларнинг қонини чиқаришга рухсат этилмаган, улар ипак мато билан бўғиб ўлдирилганлар. Ўз хони (қоони)

бор халқ ўзини бахтиёр ҳис қилган ва унга хизмат қилиш ҳамда унинг ҳимоясида бўлишни ўзига шараф деб билган.

Маҳмуд Кошғарий қадимги бир қўшиқни ўз асаарида мисол келтиради:

Кээлса абанц, тдрканим,
Эликимат тўркўним,
Жазиилмағи тээркиним,
Эмди чээрик жээркашўр

(маъноси: "Ҳоқон келса тўдам тузалади, қабилам уйлари бузилмайди. Ҳозир уруш сафи текис бўлди, э ҳоқон, менинг олдимга етиб кел) ("Девону луғотит турк" Т-1960й, 1-том, 414-бет).

Шунинг учун "хон" сўзи, ҳозиргидек аёл кишиларга нисбатан қўлланилмаган. Аёл киши қаёқда, ҳатто катта-катта мамлакатларни ўз қўл остида бошқарган туркий – салжуқийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, усмонли турклар, Миср мамлуклари, деҳли султонлари, темурийлар, манғит амирлари, ўзлари жуда истасалар-да, хон авлодига тегишли бўлмагани учун ўзларини хон деб атай олмаганлар.

Ойхонтепа ҳақида ўзимизнинг энциклопедияда нима дейилган деб, уни текширсам, қуйидагича маълумот чиқди:

Ойхоним — қад. шаҳар харобаси (милоддан аввалги 4-аср охири — 2-а.нинг 2-ярми) — Афғонистоннинг шимолий шарқида, Амударёнинг сўл қирғоғида, Кўкча дарёси қуйилиш ерида жойлашган. *Юнон-Бақтрия погшолиги* даврида обод бўлган; Александрия Оксиана (П. Бернар) ёки Евкратидия деб аталган. Ойхонимдаги археологик тадқиқотлар Афғонистондаги француз археологик миссияси (Д. Шлюмберже, сўнгра П. Бернар раҳбарлигида) томонидан (1964—78) олиб борилган. Ойхоним Бақтрия шаҳарларидан бири бўлган.

Мана гап қаерда экан? Халқ анъаналари, менталитетини эътиборга олмаслик оқибатида биз Ойхонни, Ойхонимга алмаштириб қўйибмиз. Ҳа, айтмоқчи балким бу сўздаги "Ой" сўзи — аёлни англатади деб ўйлагандирлар? Йўқ ундоқ эмас.

Юқорида Оксиартни — "Ўғизой" деб таржима қилиш мумкин деган эҳтимол сирини энди очиш пайти келди, шекилли.

Бўлмаса, муаллиф мушоҳадасини кўзатиш.

Бутун дунёда "тарих отаси" деб тан олинган, юнон олими Геродот бундан 2500 йил

олдин ўзининг "Тарих" IV асари 7-бобида шундай дейди: "...скифлар мамлакати (Дашти қипчоқ – А.Ш.) қадимда кимсасиз бўлиб, дастлабки инсон Тарғитой бўлган". "Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Тошкент "YURIST-MEDIA MARKAZI" -2008 йил, 8-бет).

Тарғитой исми ўрта асрларда Дашти Қипчоқ аҳолиси ўртасида Тарғутой, Тарқутой, шаклида ҳам кенг тарқалган («Шажарайи турк»).

Тарғитой балким Тўрк-қут(бахт, саодат)-ой ёки Тўрк-гет (ўғўз)-ой бўлгандир, майли нима бўлганда ҳам бу ерда бизга энг керакли сўз "ой" бўлгани учун бу сўзнинг маъносига кўпам тўхталмай турмаймиз.

Шундай қилиб "ой" сўзи биз туркийларда "гўзал", "хушсурат" маъноларини беради ва бу сўз ўфил болаларга ҳам, қиз болаларга ҳам бир хилда қўйилган.

Дашти қипчоқда бундай исм бўлганлигини кўрдик, хўш ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида шунга ўхшаш исм бўлганми?

Кушон подшолиги, ҳақида энциклопедияда келтирган юқоридаги жумладан бир парчасини қайтарсак мақсадга мувофиқ бўларди:

Кушон подшолиги — ўзбек давлатчилиги тизимидаги қад. давлат... «Кушон» атамаси ё сулола ёки қабилага тегишли бўлиб, у илк бор мил. ав. 1-а. охири — мил. 1-а. бошида ҳукмронлик қилган подшоҳ «Герай» зарб қилдирган тангаларда қўлланган.

Подшонинг туркийдаги асл исми Гирой бўлганлиги мантиқан тўғри ва бу сўзнинг маънисини “гир-атрофи хушсурат” маъносини беради.

Хўш, бу яқин атрофда яна ким бор?

Қутбиддин Ойбоқ — Деҳли султонлигининг асосчиси ва 1-ҳукмдори (1206—10). Ўрта осийлик туркийлардан, ўтмишда ғулом бўлган.

Гиройга ўхшаш исм Сарой номи билан Олтин Ўрданинг пойтахти сифатида гавдаланди. Ҳозирги Босниянинг пойтахти Сараево шаҳри ҳам Усмонли турклар томонидан аввал Сарой деб аталган. Гирой сўзи, рус манбалари орқали бизга Гарай бўлиб яна келган — Ислом Герай III (1604-54) - Қрим хони (1644-54); Саломат Гарайнинг ўғли. 1644 й. турк султони уни укаси Мухаммад Гарай ўрнига хон этиб тайинлаган.

Эътибор берган бўлсангиз, қадимда "ой" қўшимчаси кўпинча ҳукмдорлар-у, аслзодаларга қўйилган экан.

Кейинчалик оддий халқ вакилларига ҳам ушбу сўз ишлатилганини кўрамиз.

Энди бу сўз Ойсар шаклида 19-20 асрларда, жумладан Асқархўжа Ойсархўжа ўғли, 1878 — Андижон вилояти Қўрғонтепа туманидаги Қорасув қишлоғи — 1964) — пичоқсоз уста. Қорасув пичоқсозлик мактабининг йирик вакилида ишлатилган.

Ҳамма учун таниш Ойбек исмидаги "ой" қўшимчаси ўғил болаларга ҳам қўйилиши, ўша қадимги анъаналарнинг давоми эканлигидан далолат беради.

Умуман олганда Ойбоқ, Сарой, Ойсара, Гирой, Чирой, Ойбек — бу барча сўзлар ҳам деярли бир маънони англатади ва улар барчаси туркий сўзлардир.

Шундай қилиб, Ойхон сўзидаги "Ой" ҳам, "Хон" ҳам аёл маъносини бермайди. Хўп, майли бундан 2300 йил олдин Искандар Мақдунли пайтида ҳам бўлган Александрия — Оксидана номи билан уларнинг тарихида қолган бу шаҳарнинг туркий номини берувчи Ойхонтепанинг Ўғизхонга тааллуқлик жойи борми?

Бор экан! М.Улуғбекда ҳам Абулғозийда ҳам Ўғизхоннинг олти ўғли (Кун, Ой, Юлдуз, Кўк, Тоғ, Тенгиз) бўлганлиги, икковида ҳам Ойнинг хонлик қилгани айтилади.

Аммо, Абулғозида битта жумла кишини ўйлантиради:

"Юлдузхоннинг зикри. Бу яхши подшоҳ эрди, (176) Аммо ани жазм билмаймиз ким, Ойхоннинг ниминаси эрди, набирасиму эрди ва ё ёнаша қаринтошиму эрди. Юлдуз отлиқ бир иниси бор эрди. Ул ҳам эрмас турур. Ҳар ким бўлса Ўғузхон наслидин эрди. Бир неча йил подшоҳлик қилиб, ўғли Манглайни тахтида ўлтуруб вафот топди" (Абулғозий "Шажараи турк" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 27-бет).

Мирзо Улуғбекда эса Юлдузхон Ўғизхоннинг ўғли деб айтилади. Қайси бирининг маълумоти тўғрироқ? Албатта Абулғозининг иккиланишида мантиқ бор. Чунки, Ўғизхон умрининг охирида Иссиқкўлни маскан тутиб яшайди унинг олтига ўғли бўлган, уларнинг ҳар бирида тўрттадан ўғил бўлган, яъни Ўғизхон давридаёқ 24 та хон мавжуд эди. Иккинчидан, Абулғози ўзини Ўғизхоннинг авлоди ҳисоблайди.

Абулғозининг иккиланиши эса Ўғузхоннинг Ойхон исмли ўғли бошқа жойда яшаганлигини, унда аниқ маълумот йўқлигини билдиради. Бундан хулоса шуки, Амударё бўйида яшаган ўғизларнинг хони Ойхон бўлган ва у ҳақда Мўғулистонга кетган ўғизларда маълумот бўлмаган. Энг кераклиси эса ўғизларнинг бу ерда милоддан олдин яшаганларини грек олимлари ҳам, Абулғози ҳам (ўзи билмаган ҳолда) тасдиқлаб турибди.

Қашқадарё вилоятидаги туман — Ғузор номи ҳам арабча "Ғуз" + туркий "лар" Ғузлар — Ғузор маъносини бериши мумкин. Чунки, юнонлар эфталит деб атаган халқ — туркийда "хайтал", "абдал" дейилганини, бу ердаги "Абдал тешик" жарлиги топонимида, "Мардтепа" қалъаси Бактрия давридан борлиги тарихий факт. Ҳамда бу туманда ҳали сирини очмаган жуда кўп шаҳар харобалари мавжуд.

Амударё атрофидаги Ўғизхон авлодлари исмларини жамласак — Ўғизхон, ўғли Ойхон, набиралари — Сурхон, Хуросонли борлигини кўрамиз. "Кушон" сўзи, туркий "Кунхон" бўли

ши мумкинлигини юқорида айтдик. Кунхон эса Ўғизхоннинг ўғли эканлигини билдик. Сурхон, хуросонли каби уруғлар эса туркман қабила-лари таркибида ҳозир ҳам борлигини эъти-борга олсак Ўғизхон айнан ҳозирги Ўзбекис-тонлик бўлганига, дарё ҳам қадимда унинг номига бежиз қўйилмаганига гувоҳ бўламиз.

VI. Исмдаги ҳикмат

"...Ҳатто, Тангри у(турк)ларга ўзи от қўй-ган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хушҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг бо-тирларидан санаган. Туркларда кўркамлик, ёқимлилик, одоблилик, сўзининг устидан чиқишлик, дадиллик, камтарлик каби мақ-ташга сазовор хулқлар сонун саноксиздир" М.Кошғарий ("Девону луғотут турк" Т. 1960 й, 1-том, 334-335 бетлар).

Ушбу рисола билан ишлаш баробарида қизиқарли бир ҳикматга дуч келгандай бўлдим. Абулғози Ўғизхон туғилишини шун-дай тасвирлайди:

"...Қорахоннинг хотунидин бир ўғли бўлди. Кўркали ойдин ва кундин ортуқ. Уч кеча кундуз онасини эммади. Ҳар кеча ул

Ўғлон онасининг тушига кириб, айтур эрди:
«Эй она, мусулмон бўлғил! Агар бўлмасанг
ўлсам ўларман, сенинг эмчакингни эмман!
» — теб. Онаси ўғлига қия билмади, тақи
Тангрининг бирлигина имон келтурди. Ан-
дин сўнг ул ўғлон эмчакин эмди...

Ўғлон бир ёшга етди эрса, Қорахон... улуф
тўй қилди. Тўй куни ўғлонни маърака ичига
келтуруб Қорахон бекларига айтди:

«Бизнинг бу ўғлимиз бир ёшига етди.
Эмди мунгга не от қўясиз», теб. Беклар
жавоб бермасдин бурун ўғлон айтди: «Ме-
нинг отим Ўғуз турур».

Тўйга келган улуф ва кичик барча ўғлон-
нинг бу сўзига танг қолдилар. Тақи айтди-
лар, бу ўғлоннинг ўзи отини айтатур, мун-
дин яхши от бўлурму теб, отини Ўғуз қўй-
дилар...". (Абулғозий "Шажараи турк" Т.
"Чўлпон" нашриёти -1994 йил 18-бет).

Ҳамду сано Яратган Эгамга бўлсин; биз
мусулмонлар Ийсо бинни Марямнинг туғил-
ганиданоқ гапирганига имон келтирамиз. Иб-
роҳим алайҳиссаломнинг келгуси авлод учун
мақтовли ва яхши ном билан тилга олишлари
ҳақидаги дуолари ижобат бўлганини кўриб

турибмиз. У кишини яҳудийлар Авраам, на-
сронийлар ҳам Авраам, Абрам, мусулмон-
лар Иброҳим алайҳиссалом — барчамизнинг
отамиз, дея ҳурмат билан тилга оладилар ва
биронтаси ҳам у киши ҳақларида мана неча
минг йилки ножўя гапни гапиришмайди.

Яқиндагина Доғистонда чақалоқнинг
оёқларига баъзи Қуръон оятлари ва ҳадис-
ларнинг сўзлари расм ҳолатида тушганли-
гига бутун дунё гувоҳ бўлди.

Ўғизхоннинг туғилиши, бир ёшида ўз ис-
мини айтиши, кейинчалик ёлғиз Оллоҳга даъ-
ват қилиб, адолатли ҳукмбардорлик қилиши
Яратганга маъқул тушгандирки, у ҳам чиройли
амал қилувчи бандаси Ўғизхоннинг номи яхши
сўз билан сақланишини ихота қилиб, 4000 йил
деганда яна унинг номини ЎЗБЕК дея юзага
чиқаргандир. Аввал, унинг номига дарё, уруф
ва қабилалар аталди, кейин юнонлар уни
"Окс" дея дунёга танитдилар, юнонлардан
деярли 2 минг йил ўтгач, немислар унинг
номини "Сарт" дея тилга олдилар, лекин вақ-
ти соати келди ва унинг номини бутун бошли
миллат Ўзбек дея дунёга танитмоқда.

VII. Хулоса ўрнига

*Бизга олам тинч бўлиб,
дўстлар саломат бўлса, бас
Чустий.*

Шоир Чустий ўзбекистонликларнинг дилидаги ва тилидаги топиб айтган-да. "Ўзбекистон ҳаво йўллари" авиакомпаниясининг реклама плакатида бутун дунё харитаси акс этган. Фақат унда континентлар, мамлакатлар, шаҳарлар ўрнига гуллар расми солинган. Бу ҳам ўзбек миллати менталитетига мос сурат.

Бу мамлакатда яшовчи барча миллат ва элатлар, тинчликнинг бебаҳо бойлик эканлигини биладилар ва уни қадрлайдилар.

Ўзбекистон шундай минтақада жойлашганки, бир томондан диний биродарлари, бир томондан биологик қариндошларини боғлаб туради. Хитой, корейс, япон ва Ҳиндистонликларни-да ўзбек миллати бегона ҳисобламайди. Чунки, ўзбек барча инсон Одам ота-ю, Момо Ҳавводан тарқалганига имон келтиради ва бошқаларни ҳам шундай фикрлашга даъват қилади.

Шу билан биргаликда М.Улуғбек ҳам Абулғозий ҳам Ўғизхонни Мўғулистондан келди дейилиши масаласини очиқ қолдир-сак тўғри бўлмас. Илло, илм дегани ҳар томонлама ёндошувни талаб қилади.

Чингизхоннинг уруғи қиёт бўлганлиги маълум. Аммо қиётлар ҳозирги Ўзбекистон худудида Чингизхондан 300-400 йил олдин ҳам яшаганлар.

Энциклопедияда қиётлар ҳақида шундай дейилади:

Қиёт — Қадимий туркий қабилалардан бири; ўғузлар таркибига кирган. 8-10-асрларда Дашти Қипчоқда яшаб кўчманчи чорвачилик билан шуғуланганлар... Қорақалпоқлар таркибидаги қиётлар 3 га бўлинган: учтамғали, тароқли, болғали...

Бундан ташқари, Улуғбекнинг айтишича, Ўғизхондан кейин минг йил ўтгач, Мўғул қавми татарларга енгилди ва бутун халқдан Қаён ибн Элхон ва унинг асранди ўғли Нукуз хотинлари билан тирик қолишади ва Арқанакун тоғи ортига беркинишади (М.Улуғбек "Тўрт улус тарихи" Т.-1994 йил "Чўлпон" нашриёти 57-бет). Бу далил қиётлар мағлубиятга учраб, бошқа жойга кўчганлигини тасдиқлайди.

Иккинчидан, Мўғул сўзидан нега қочяп-миз ўзи? Католик венгерлар, православ болгарлар, протестант германлар ҳозирги кунда қариндош-у, Мўғуллар қариндош бўлиши мумкин эмасми? 20-аср бошида Мюнхен профессори Ноуман Мўғуллардан ҳам узоқда яшовчи японларни туркий қавм эканлигини исботлаган-у (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т. "Истиқлол" нашриёти -2008, 65-бет), Мўғуллар нима бўпти!

Мўғул номи шунчалик қочадиган сўзми? Тарихда "Буюк Мўғуллар" империяси деган атама муҳрланиб қолди, Ўзбекистон энциклопедиясида жумладан шундай дейилади:

Ҳиндистонда (1526—1858) ҳукмронлик қилган Амир Темур авлоди Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх Мирзо Бобур асос солган (1483.14.2, Андижон - 1530.26.12, Агра) сулола. Чет элларда, мамлакатимизда, ҳатто Ҳиндистонда ҳам Бобурни ва унинг авлодларини «буюк мўғуллар» деб аташ одат бўлиб қолган. «Буюк мўғуллар» деган ибора Чингизхон ва ундан кейинги мўғул қоонлари (Ўқтой қоон, Гуяк қоон, Мунка қоон)га тааллуқли бўлиб, Буюк Мўғуллар аслида Бобур авлодларидир. Улар

тарихий хужжатларда ўзларини «бобурий мир-
золар» деб юритишган. В. В. Бартольд дунёда
тарқалган «буюк мўғуллар» иборасининг хато
эканлигини кўрсатиб, «Европаликлар Темур-
ни ва унинг ўғиллари ҳамда набираларини мў-
ғуллардан тарқалган деб ҳисоблаб, (Бобур) сал-
танати учун «буюк мўғуллар» деган ном тўқи-
дилар», деб ёзади. Бу ибора эса Европадан
Ҳиндистонга «кўчиб» келиб, ҳиндлар орасига
инглизча китоблар воситаси билан тарқалган-
дир. Буюк Мўғуллар Ҳиндистонда 332 й. ҳук-
мронлик қилдилар.

Академик В.Бартольд "Бобур Мўғуллар-
дан эмас эди" деганида, ноҳолис эди. Чор
Россияси туркий миллатларнинг ўзаро яқ-
инлашувидан манфаатдор эмас эдилар.

Агар Мўғул сўзининг этимологиясига
яхшилаб назар солсак, В.Бартольдгача бўл-
ган бошқа олимлар ҳам нотўғри фикр юрит-
маганликлари маълум бўлади.

Мўғул сўзининг келиб чиқиши ҳақида
Абулғози Баҳодирхон нима дейди:

"Асл лафз мўғул мунгул турур. Авомнинг
тили келмасликидин бора-бора Мўғул теди-
лар. Мунгнинг маъносин барча турк билур

лар, қайғу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур" (Абулғозий "Шажараи турк" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 27-бет).

Ҳозирги тилимизга мослаштирадиган бўлсак Мўғул сўзининг маъниси, "ғамгин ва содададил" дегани бўлади. Бу сўз барча туркий халқларга тааллуқли десам хато эмас. Миллатни бундай аташ, иллат эмас балки фазилатга яқин ҳолат. Ҳар ҳолда кеккайган, маккор, миллатчи, айирмачи каби сифатларни ўзида жам қилган иллатлар сирасига кирмайди.

Россиялик тарихчи олим М.Аджининг «Қипчоқлар ва Ўғизлар. Турклар ва Буюк Даштнинг ўрта асрлардаги тарихи» ("Кипчаки, Огузы. Средневековая история тюрок и Великой Степи". Москва-2001) асарини ўқиб Миср эҳромлари тилсими, қадимги туркий аждодлар билан боғлиқми деган ҳаёлга борасан киши.

М.Аджининг фикрларини М.Улуғбек, Абулғозий маълумотлари билан солиштириш учун илмий изланишлар, тадқиқотлар олиб бориш зарур бўлади. Бу эса вақт, моддий сарф-харажатлар талаб қилади.

Аммо, ҳозирги олиб борилган қисқа тадқиқотларнинг ўзиёқ милоддан олдинги юнон, рим олимларининг маълумотларини М.Улуфбек, Абулғозийнинг маълумотлари билан ўзаро солиштириб Ўғизхон тарихий шахс бўлиб, унинг бундан 3000-4000 йил олдин ҳозирги Сурхондарё ва Шимолий Афғонистон ҳудудида яшаганлигини кўришимиз мумкин.

Чингизийлар ўзларини Ўғизхон авлоди десалар, уларга эътироз билдириб бўлмаса керак. Лекин, Ўғизхон аслида ҳозирги Ўзбекистонлик бўлган дейишимиз тўғри эканлигини юқорида баён этдик.

Оламда тинчлик бўлсин, барча ўз уйида бахтли ҳаёт кечирсин, халқлар, миллатлар илму-фан, спорт соҳасида мусобақалашсинлар, дўст ва биродар бўлсинлар, сайру-саёҳат қилсинлар. Рост сўзга эргашиб, тараққиёт сари илдамласинлар. Чунки, инсонга бу дунёда ҳаёт жуда кам муддатга берилган.

Саклар, Сакслар, Саксонлар

Ўрта аср Европасида бизнинг мамлакатимизни «Трансоксиана» ёки «Трансоксания» деб ҳам атаганликларини юқорида айтдик. Яъни, бу ерлар "оксларнинг кўчиб келган жойи" маъносини бераркан.

Милоддан олдин яшаган юнон олимлари бизнинг юртимиздаги саклар ҳақида ҳам гапиришади. Европада сакс ва саксонлар борлигини биламиз.

Хўш сакс ва саксонлар ким? Улар герман қабилалари. Римликлар милоддан кейин Рим империясига таҳдид солган герман қабилаларини юнон олимларидан фарқли ўлароқ — ёввойи, варварлар, вандаллар деб атаганлар.

Вандаллар — қад. герман халқларининг шарқий тармоғига мансуб қabila; дастлаб Ютландия ярим оролида, милоддан аввалги 1-асрдан эса — Одер ва Висла дарёлари, шунингдек Судет ва Карпат тоғлари оралиғидаги ҳудудларда яшашган. Милодий 2-асрда Маркоман урушида қатнашиб, ҳозирги Венгрия ҳудудига қадар силжиганлар. 4-асрда

Паннонияда ўрнашиб олган Вандаллар Римга ёлланма аскарлар етказиб беришган, улар орасидан иқтидорли саркардалар ҳам (масалан Стилихон) етишиб чиққан...

Бу маълумотдаги Стилихон исмининг ўзиёқ унинг скиф, тўғрироғи туркий хон (балким Ўғизхон) авлоди бўлганлигидан далолат.

Хўш саклар ҳақида қадимги олимлар яна нималар дейишади, масалан Страбон (мил. ав. 64/63 — мил. 23/24) — юнон географи ва тарихчиси:

"...Бу хусусда яна битта афсона бор (шахсан мен шунисига кўпроқ ишонаман). Унинг мазмуни қуйидагича. Скиф кўчманчи қабилалари Осиёда яшашарди. Массagetлар уларни харбий куч билан сиқиб чиқарганларидан сўнг улар Араксни кечиб ўтиб, киммерийлар юртига кириб келганлар (ҳозир скифлар яшаётган ер, айтишларича, қадимдан киммерларники бўлган)" "Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида" Тошкент. "YURIST-MEDIA MARKAZI" -2008 йил, 59-бет).

Хўш киммерийлар ким эди?

Киммерийлар – қадимий кўчманчи қабила-лар иттифоқи. Эрон подшолари ёзувлари-нинг аккадча варианты киммерийларни Тур-кистон (ҳозирги Ўзбекистон)нинг ғарбида яшаган саклар деб тушунтиради. Улар Ўқуз (Амударё)нинг шимолида яшашган... Милод-дан аввалги 700-йилда киммерийлар Росси-янинг жанубига бостириб киришган. Геро-дот ва бошқа тарихчиларнинг ёзишича, киммерийлар Қора денгизнинг шимолий со-ҳилларидан Фракиягача бўлган ҳудудда яша-ган ва бу ерлардан скифлар томонидан қувиб чиқарилган, бироқ юнон тарихчи ва географ-лари кўпинча киммерийлар билан скифлар-ни (улар қабиладош бўлгани учун) чалкаш-тириб ёзишган" (Миллий Энциклопедиядан).

Ўтган асрда ўзбек олимлари сакларни, шак деб қабул қилганлар. Менимча ундоқ эмас. Саклар билан скифлар ўзаро қарин-дошлиги (уларнинг бош суяги бир хиллиги-тепа ёноқлари кенг ва бўртиб чиққанлиги-дан аниқлаш мумкин) тўғри, бироқ унинг аниқ жавобини М.Улуғбекдан топасиз.

"...Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломга... Ҳақ Субҳон ва таоло 9 ўғил ато қилган: бирин

чиси Турк, иккинчиси Ҳиброз, учинчиси Сақлоб"... ("Тўрт улус тарихи" Т. "Чўлпон" нашриёти -1994 йил 33-бет).

Олимларимиз Сақлобни турон қавмларидан санаб, унинг айнан ҳозирги финлар таркибида эканлигин ҳам айтадилар (З.Зиётов "Турон қавмлари" Т. "Истиқлол" нашриёти - 2008й, 119; 161-бет).

А.Беруний эса Басил ал Сақлобий, яъни Василий – славян эканлигини таъкидлайди ("Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар"Т-1968й 1-том 444-бет).

Айнан Сақлобни танлаганимиз бежиз эмас. Чунки, М.Улуғбек унинг биз туркийлардан ажралиб турадиган бир сифатини ҳам таърифлайдики, бу сўз ҳозирда кимларга тегишли эканлигини ўзингиз ҳам билиб оларсиз.

Мана бу сўзларга эътибор беринг:

"...Аммо, Сақлоб ибн Ёфас алайҳиссалом ҳаёсизроқ одам эди. Бир жойда қарори йўқ эрди. Инилари ва ўзи орасида воқеъ бўлган хусумат туфайли биродарларига яқин жойдан макон тутмади-да, бир мулк чеккасидан манзил қилди. Ярғу сўраш (жиноят учун

жазо тайинлаш) одатини у чиқарган. Руслар одати шундай эдики, агар бир киши ўлса-ю, ундан ўфил ва қиз қолса, бутун молу мулкни қизга бериб, ўфилга шамширдан бўлак ҳеч нарса (мерос) берилмасди. Бу унинг авлоди орасида расм бўлиб қолди".

Ҳаёсиз деганда Европанинг баъзи давлатларидаги бир жинслилар никоҳлари, бесоқолбозларнинг намоёишкорона юришлари, очикдан-очик фоҳишахоналарнинг мавжудлиги, уларнинг беҳаё фильмлари кўз ўнгимизда гавдаланади. Бу амалларнинг барчаси демократия белгиси дегувчилари ҳам топилади. Тилимиздаги "сақла", "сақлан" сўзлари, "Сақлоб авлодларининг ҳамма гапига ҳам кўнаверма, ўзингни сақла" дегани эмасмикин, ҳойнаҳой.

Энди туркийларга германлар ва славяндарнинг қариндошлиги ҳақида. Бунинг далили сифатида бир неча ўхшаш сўзларни келтириб ўтмоқчи эдим.

1. Олмошни билдирувчи сўз:

1. Туркий халқларда мен ;
2. Русчада меня;
3. Немисчада майн;

II. Қадимги саркардаларнинг исмларига эътибор беринг:

1. Алп Эр Тўнга;
2. Руслардаги Рюрикни **РЭрик** деб ўқинг;
3. Германлардаги **Эрманик**;

III. Сифатни англатувчи сўз:

1. **Бой**-туркийда;
2. **Боярин**-русларда;
3. **Баййерен**- немисларда.

IV. Топоним сўз:

1. Наршахийга кўра қадимги Бухоронинг ҳукмдорлари яшаган манзил **Бойкент** дейилган, яъни бойлар яшайдиган манзил;

2. Славянча **Богемия** (Bohemia)— 1) Чехия давлати ташкил топган ҳудуднинг илк номи; 2) 1526—1918 й.ларда Габсбурглар империяси таркибига кирган Чехиянинг расмий номи. Богемия атамаси антик даврлардаёқ (**Boi(o) haemum** («бойлар ватани») номи билан қайд этилган;

3. Германиядаги **Бавария** (лот. **Vai** (u) vari — бойлар мамлакати аҳолиси); (Бошқа ўхшаш сўзлар ҳам жуда кўп — А.Ш.).

Мирзо Улуғбек Нуҳ тўфонидан кейин “Ёфас алайҳиссалом (бобомиз Туркнинг оталари) Туронзамин ва Туркистонни ўзига асраб қўйганди”, – деганларини (“Тўрт улус тарихи” Т. “Чўлпон” нашриёти -1994 йил 34-бет) эътиборга олсак, Сақлобнинг ҳам юрти айнан Туркистон бўлади ва саклар, сакслар, саксонлар ўзаро яқин қариндошдирлар.

Қўдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 12 том;
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 6 том;
3. Ўзбек топонимлари;
4. Ўзбек исмлари;
5. М.Улуғбек "Тўрт улус тарихи" Т.-1994 йил "Чўлпон" нашриёти;
6. Абулғозий "Шажараи турк" Т.-1994 йил "Чўлпон" нашриёти;
7. "Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида" YURIST-MEDIA MARKAZI" Тошкент-2008 йил;
8. Шварц Р.фон "Туркистон – ҳинд-герман халқларининг бешиги" Фрайбург – 1900 йил.
9. З.Зиётов "Турон қавмлари" Т-2008 "Истиқлол" нашриёти.
10. М.Аджи Кипчаки, Огузы. Средневековая история тюрков и Великой Степи. Москва-2001.
11. М.Кошғарий "Девону луғотит турк" Т-1960 "Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти".
12. А.Беруний "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" Т-1968й.

Анвар Шукуров – ёзувчи, драматург. Бир неча насрий китоблар муаллифи. Ушбу рисола муаллифнинг «ўзбек», «сарт», «сак», «саклар, «саксонлар» сўзларининг келиб чиқиши, қадимги юнон, рим олимларининг Ватанимиз тарихини ёритишдаги маълумотларини юртимиз олимлари асарларидаги маълумотлар билан солиштиришга бағишланади.

ҚАЙДЛАР УЧУН

МУНДАРИЖА

I. Сўзбоши ўрнида	3
II. Энг қадимги халқ?	5
III. «Ўзбек» атамаси қачон пайдо бўлган?	10
IV. Юз йиллик жумбоқ ечими	36
V. Ўғизхон қаерлик бўлган?	39
VI. Исмдаги ҳикмат	48
VII. Хулоса ўрнида	51
Саклар, Саклар, Саксонлар	57
Фойдаланилган адабиётлар:	64

Илмий-оммабоп нашр

Анвар Шукуров

**«ЎЗБЕК» АТАМАСИНИНГ
КЕЛИБ ЧИҚИШ ҲАҚИДА**

Муҳаррир: А. Худойбердиев
Техник муҳаррир: Т. Йўлдошев
Мусахҳиҳ: З. Йўлдошева
Компьютерга саҳифаловчи: Р. Қодирова

Босишга 15.06.2010 й. да рухсат этилди.
Бичими 60/84 1/32. Шартли босма табағи 1,86.
Шартли буёқ отт 1,98. Нашр босма табағи 2,25.
Адади 500 нусхада. Шартнома Буюртма №99
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Насаф» нашриёти
Нашриёт манзили:
Қарши шаҳар, Мустақилик шоҳ кўчаси, 22 уй

«Муҳаррир» нашриёти матбаа
бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент ш., Элбек кўчаси, 8-уй.